

147 -

Ա.Լ.ԲԱՆԻԱՅՈՒՄ *)

Բարբարոսութեան մի ապշեցուցիչ անկիւն կայ հէնց Եւրոպայի մէջ։ Այստեղ ոչ ճանապարհ և ոչ կամուրջ, ձիով գնալու համար պէտք է վնդրել ոտնատեղեր, գետակից անցնելու համար պէտք է ջուրը մտնել. այս անկիւնում կարելի է ապրել միայն զէնքը ձեռին՝ մշտական կուր մէջ։ Ամեն մարդ իր ձեռքով է տեսնում իր դատը, և ոչ ոք ուրիշ օրէնք չ'ունի, բացի աւանդաբար հասած սովորութիւններից։ Կառավարութիւն չը կայ, այլ միայն մի հեռաւոր վեհապետ՝ quasi լեգենդական, որը վճարում է իր իշխանութիւնը ճանաչելու համար, բայց երբեք հրնազանդութիւն չէ պահանջում։ Ժողովուրդը խօսում է մի լեզուով, որը գրել չը գիտէ, որովհետև ոչ այբ-բէն ունի և ոչ քերականութիւն։ Նա ճանաչում է երկու-երեք կրօն—մահմանական, օրթոդօքս և կաթոլիկ, որ նա դաւանում է, և խառնում իրար հաւասար անտարբերութեամբ։ «Ո՛չ Աստուած, ոչ տէր» —այս գեղիկը ոչ մի ժողովրդի այնպէս չէ պատշաճում, ինչ-

*) Այս վերնագրի տակ Revue de Paris ամսագրի այս տարւոյ մարտի № 1 տպագրուած է Ժօրժ-Դօլիւի հետաքրքրական յօդուածը։ Ճանապարհորդական թռուցիկ նկարագիր է այս, որ տալիս ենք «Մուրճի» ընթերցողներին թեթեւ կրճատումներով, որ սակայն բաւարար լոյս է սփռում ալրանացիների բարբերի վրայ, որոնցից որքան տուժում են հերոսական Թիւրքիայի քրիստոնեաները։ Մակեդոնական հարցի ներկայ եռուն շրջանում ամբողջ աշխարհի մամուլի մէջ շատ է խօսուում Ելլանիայի և առհասարակ ալբանացիների մասին։ Յայտնի է՝ որ սրանց յանդգնութիւնը այնտեղ հասաւ, որ ոչ միայն դէմ էին Մակեդոնիայում որևէ բեֆօրմի, այլ և 6 ամիս շարունակ ընդդիմադրութիւն էին ցոյց տալիս Միտրօվիցում ուսաց հիւպատոս Բչերրինայի հաստատուելուն, որին վերջերս փորձեցին նոյնիսկ սպանել։

պէս սրանց: Այս ազգը, հիւսիսային ալքանացիներն են, և այդ անկէն՝ Բարձր-Ալքանիան:

* *

1902 թ. մայիսի վերջին մենք երեք եւրոպացիներ մեկնեցինք Իւսկուբից, որ թիւրքական վերջին քաղաքն է Մակեդոնիայում:

Չար-Դաղի ճանապարհով հետեւում էինք մի խաղաղասէր ժանդարմի: Մի վաճառական իր ջորին քշում էր իմ ձիու կողքից: Սա մի սալօնիկցի հրէայ էր, մի խղճալի արարած: Նա խօսում էր ցած ձայնով՝ վախենալով արձագանք հանել արահետի երկու կողմերի ժայռերի մէջ:

—Ափսոս անցած լաւ ժամանակները, ասում էր նա. Սալօնիկի մեր առևտրական խոշոր տները արգիւնաւէտ գործ էին տեսնում Ալքանիայում: Ապրանքները մտնում էին ամեն տեղ, թէ Ալքանիա և թէ Մակեդոնիա՝ դաշտով կամ լեռներով, թէ ալքանական Դիրբան, և թէ յունական Սերեսը: Հրէայ և վալաք վաճառականները գիշեր ցերեկ ձիու վրայ թափառում էին առանց իրանց կեանքը վտանգի ենթարկելու: Այն ժամանակները առանց լուրջ պատճառի սպանութիւններ չէին լինում, և երբէք մարդ չէր սպանւում առանց իմանալու՝ թէ ինչի համար: Ալքանական վանդետտան կիրառւում էր կանոնաւորապէս, ինչպէս ուրիշ երկրներում արդարադատութիւնը: Աւաղակութիւնը ընդունւած սովորութիւնների կարգն էր անցած: Վաճառականը իր քաղցր վարմունքով կարողանում էր հեռացնել դնդակը և դանակի հարուածը: Նա ենթակայ էր միմիայն իր կապոցից զրկուելու վտանգին: Այժմ ամեն բան փոխուած է: Աւաղակութիւնն այնպիսի կարևորութիւն է ստացել և այն աստիճան անկանոն է կատարւում, որ էլ ոչ մի վաճառականութիւն զիմանալ չէ կարող. սուլթան Աբդուլ-Համիդն այս երկիրն ապականեց, նա ալքանացիներին փաղաքշում է, հրաւիրում է որպէս իր անձնական թիկնապահներ և վերակացուներ իր կալուածների, սիրով ժամդարձ է չինում և բարձր պաշտօններ տալիս կամ սանձարձակ բաց թողնում Հին-Սերբիայի և Մակեդոնիայի վրայ: Ահա թէ ինչո՞ւ ալքանացիք այժմ գոյութեան երկու միջոց են ճանաչում, առաջին՝ զինուած գոզութիւն, եթէ սովորական մահկանացուներ են և երկրորդ՝ կեղեքումն, երբ դառնում են պաշտօնակա:

Վաճառականը կանգնեցնելով իր ջորին մի թմբի վրայ՝ մեկնեց ձեռքը դէպի ահագին և անճոռնի սարը:

—Իմ հայրը՝ շարունակեց նա, ոտի տակ է տուել բոլոր այս կողմերը, Իւսկուբից մինչև Դիրբա, երեսուն տարի շարուն-

նակ նա բոլոր ցեղերի բէսասն *) էր վայելում: Նա իր ջորու վրայ տանում էր սպիտակ գլխարկների մի կօլլեկցիա քառակուսի կամ բոլորակ, տափակ կամ երկար: Եւ մի ցեղից միւս ցեղն անցնելիս՝ չարունակ փոխում էր իր գլխարկը, որովհետեւ լաւ ընդունուելու համար նա պարտաւոր էր իր յաճախորդների պէս գլուխը ծածկել: Եւ այսպիսով նա ամեն տեղ բէսաս ունէր:

Մինչդեռ եւս այժմ հաղիւ համարձակում եմ մինչև Կալկանդիկէն գնալ և դեռ էլի ինձ ապահով չեմ զգում:

— Այս ալբանացիք՝ ինչպէս երևում է՝ խիստ վատացել են, հարցրի ես:

— Իհ, պարոն, նրանք միշտ էլ չար են եղել, գոչեց իմ ուղեկիցը, բայց իսկոյն ձայնը ցածրացրեց և կարծես փուլմանեց անկեղծութեան այդ չափազանցութեան համար: Նրանք առաջ էլ չար էին, բայց քանի որ չէին վարակուել թիւրքական նենգաւորութեամբ, խօսքի և պատւի տէր մարդիկ էին, գոնէ կարելի էր լաւ ընծաներով սրտերը շահել: Այժմ նրանք միայն գիտեն խարել և սպանել: Դիբրայի ալբանացիք սպանում են կողոպտելու համար, գիակօփօցիք սպանում են ֆանատիկոսութիւնից, իպեկիք՝ հաճոյքի համար, պրիզրենդցիք՝ երբ բէֆերը տեղը չէ, կալկանդիկէնցիք՝ իրանց չինած հրացանները փորձելու համար: Ալբանիայում բոլոր ալբանացիք սպանում են ցոյց տալու համար, որ իրանք իրանց տանն են, և որպէսզի օտարներն ընդունեն, որ նրանք իրաւունք ունեն ապրելու իրանց ուղած ձևով: Եւ Ալբանիայից դուրս, ամբողջ Մակեդոնիայում ալբանացիք սպանում են, որովհետեւ նրանք սովորութիւն չ'ունեն ճշուել օտարների մօտ, և սուլթանը նրանց վճարում է այս աշխատանքի համար:

* *

*

Իւսկիւբից ուղղակի Հին-Սերբիա գնալու համար պէտք է կտրել Չար-Դաղը Կասանիկի կիրճով, որ դուրս է գալիս երկաթուղու վրայ:

Բայց ալբանական իսկական ճանապարհը բարձրանում է դէպի Վարդարը՝ անցնելով Չար-Դաղի հարաւային փեխերով մինչև Կալկանդիկէն քաղաքը, որտեղից Չարի բարձրութիւններով ալբանացիք իջնում են Հին-Սերբիայի առաջին քաղաքը, Պրիզրենդ: Մենք բռնում ենք այս երկրորդ ուղին:

Երեք քառորդ ժամ հետո Իւսկիւբից, Կալկանդիկէնի ճանապարհի վրայ հասնում ենք ալբանական երկրի սահմանին: Այս

*) Խաղաղութեան, հաշտութեան պայմանախօսքը:

սահմանն իբր խորհրդանշան ունի մի քանդուած կամուրջի սեան մնացորդը: Լեպենացը՝ միլըմրոստ գետակ, երեք տարի առաջ քանդել է կամրջի կամարը, Թիւրքերն ի հարկէ՝ այն չեն շինի երբէք, որովհետեւ նրանք ոչինչ չեն ձեռնարկում եւրոպական Թիւրքիայում, լաւ իմանալով՝ որ այնտեղ իրանց աշխատանքը մնալու է ուրիշներին: Միւս կողմից՝ եթէ շինեն էլ, ալբանացիք կը քանդեն այն կամուրջները, որոնք կապում են սուլթանի կայսրութիւնը իրանցի հետ: Պէտք է անցնենք ջրով: Քիչ հեռու մի շատ մեծ և սիրուն մէջիդ գծագրում է երկնքի տակ իր մինարէն և գմբէթը: Քսան քայլից սա էլ մէջիդ չէ, այլ մի աւերակ, երկար խոտերը փաթաթուել են գմբէթին. մինարէի վրայ արագիւրի մի բոյն է տնկուած: Ալբանացիք արհամարհում են աղօթքի այս տունը, որովհետեւ Թիւրքերն են շինել:

Աւելի հեռու, արահետի եզրին քառասուն ձիաւորներ ցած են իջել ձիերից մի փոքրիկ սրճատան առաջ: Թիւրք նահանգապետն է ուղարկել այս ժանդարմներին բռնելու գիւղացիներին, երբ նրանք կը վերադառնան Իսկիւրից քսակները լի, նրանցից ապրանքների վրայ զրուած հարկը չորթելու համար:

Ժանդարմների այս խմբի մէջ զուր է Թիւրքեր որոնել՝ փոքրիկ աչքերի արանքում գտնուող իրանց փոքրիկ, կոլոր քթով,՝ զուր ցցուած այտերով, մեծ և երկար իրանով՝ խիստ կարճ ոտների վրայ: Այստեղ բոլորը կատաղիներ են, ոսկրոտ ու ջլուտ, գիշակեր թռչնի գլխով՝ երկար պարանոցի վրայ: Քիթը կեռ՝ մանգաղաձև բխերի արանքում, յօնքերի ծայրերը բխերի պէս ցրցուած, փայլուն ու խոր աչքեր, մեծ, ցցուած ականջներ, գայլային հրաշալի ատամներ, բոլոր այս ժանդարմները ալբանացիներ են: Մինչև իսկ Ալբանիայի չեմքին Թիւրքը այժմ միայն ալբանացի կարող է ուղարկել ոստիկանական գործերի համար:

Վեց ժամուայ ճանապարհից յետոյ երևում է Կալկանդեւինը հարթութեան մէջ՝ Չար լեռնաշղթայի հանդէպ: Քաղաքի կէսը փակուած է մի կիրճի մէջ: Կալկանդեւինը ունի հրաշալի խնձորենիներ, բայց նա էլ աւելի յայտնի է իր հրաջաներով: Սա մի զինարան է, ուր ալբանացիք հաստատել են զէնքի մեծ արդիւնազորութիւն: Կալկանդեւինն այսպիսով մատակարարում է սուլթանի սեղանին խնձոր և խւրաքանչիւր ալբանացուն զէնք: Ամեն տարի սուլթանը Ստամբուլից հրաման է տալով՝ զարկում փակել այդ գաղտնի զինագործարանները, բայց աւելի շուտ խնձորենիները կը դադարեն պտուղ տալ, քան թէ այդ հրամանը կ'իրագործուի:

Քաղաքի հանդէպ՝ մէկը միւսից հեռու, բէյերը, որոնք այս երկրի բարօններն են, կալաներ ունեն, որ նրանց զղեակներ-

րըն են: Կալանքառանկիւնի, իւրաքանչիւր անկիւնում մի աշտարակ, և ամբողջ շէնքն ունի մի հատ երկաթէ դուռ: Պարբսպի ներսում պարտիզով շրջապատուած երեք բնակարան կայ, մէկը տղամարդկանց մէկը կանանց և երրորդը հիւրերի համար: Իսկ մի կողմում էլ Խոռոն է և յարգանոցը: Այստեղ ամեն ինչ կայ պաշարման դիմադրելու համար: Վտանգի ժամանակ բէյը փակուում է իր ընտանիքի, կլիենտների և հօտերի հետ: Այս պարիսպների չորս աշտարակների և իր երկաթէ դռան յետևում նա կարող է դիմանալ մի քանի տարի:

Այս կալանքը ամբռնութիւններ են Կալկանդեկներ հարաւում Մակեդոնիայի ճանապարհի գէմ և ամեն մի յարձակման առաջը կարող են առնել: Կալանքների յետևում քաղաքը կըծկուած է կիրճի մուտքի առաջ, որտեղից բաց է մնում նահանգի ճանապարհը գէպի լեռները: Քաղաքի յետևում լեռնային այս ճանապարհը պաշտպանելու համար մի բէյ շինել էր մի ժամանակ բարձր դիրքերի վրայ մի ահռելի բերդ, որ այժմ աւերակների մի կոյտ է միայն: Բէյերը սիրով այն կը վերաշինէին, եթէ պէտք լինէր: Առայժմ նրանք պաշտպանողական վիճակի մէջ չեն դրուած, սուլթանը նրանց նեղելու մտադրութիւն չ'ունի, նա նրանց է թողել քաղաքը և դաշտավայրը՝ պարտք դնելով վրանքը պահպանել յոռների դուռը և Հին-Սերբիայի ճանապարհը: Այս բէյերի գլխաւորը կարող է շահագործել Վարզար դեաի բոլոր վերին աւազանը:

Կալկանդեկների այս մեծ բէյը, որ մի նշանաւոր անձնաւորութիւն է, կոչուում է Մհամմէդ: Սուլթանը նրան ուղարկել է Սիրիայի Հալեպ քաղաքը առաջնակարգ կարևորութիւն ունեցող պատճառներով: Համեստաբար, բայց հպարտութեամբ են տալիս Մհամմէդի վասսալները նրա թշնամու, հակառակորդի, նրա արքայի հեղինակի անունը, և դա ինքը՝ Ֆրանց-Յովսէփ կայսրն է: Նրանք հաւատացած են, որ աշխարհն այնքան մեծ չէր, որ կարողանար պարտկել Բարձր-Վարդարի զբլխաւորին և կայսր-թագաւորին: Անհրաժեշտ էր, որ մէկը կամ միւսը ոչնչանայ: Աւելի զօրեղը յաղթանակեց: Պարտութիւն կրողը առժամ է. չէ որ այս է պատերազմի օրէնքը: Մհամմէդի պատմութիւնը հետաքրքիր է. ահա մանրամասնութիւնները:—

* * *

Կալկանդեկներում աւազակի արհեստը լաւ արհեստ է: Ալբանացիք այդ բանում խիստ առաջագիմում են: Կալկանդեկներ սլաւոնների հին Տետէօփոն է, որի բնակիչների երեք քառորդը մի քսան տարի առաջ բուլղարներ, սերբեր և վալախներ էին:

Այժմ շատ քիչ բան է մնում այս քրիստոնեայ ժողովրդից, որին հալածել են ալբանացիք: Այս անկիւնում ալբանացիներին բռնակեցրել է Արդիւլ-Համիդը: Սուլթանը նրանց է թողնում ճանապարհները. իսկ երբ մարդ հսկում է ճանապարհների վրայ, նա իրաւունք ունի և՛ հարկ վերցնել անցորդներից: Ամեն տարի մակեդոնացի բուլղարներն ու սերբերը Դիրայում Վարդար գետի ընթացքով մեծ թւով իջնում են Իւսկիւր՝ երկաթուղով Սօֆիա և Ֆիլիպպոպոլ գնալու համար, որ նրանք աշխատում են լաւ եղանակներին: Ալբանացիք, որ նրանց տեսնում են դարնանը ցած իջնելիս, սպասում են նրանց վերադարձին աշնանը: Խեղճ բուլղարները այն ժամանակ զուր են աշխատում հազար ու մի խորամանկութեամբ փախցնել իրանց փոքրիկ տնտեսութիւնը. Կալկանդեկէնի ալբանացիք վարպետ մարդիկ են, և նրանցից ոչինչ չէ խուսափում: Սև Դրենի այս ճանապարհը մի մահաբեր անկիւն է. ոռոսական մի հիւպատոս երեք տարի առաջ կարողացաւ Դիրրա բարձրանալ հարիւր յիսուն ձիաւորներով շրջապատուած:

Պինդոսից մինչև Չարդազ ալբանացիներին տիրելով՝ Մհամէդը հարստացել էր: Նա ունէր մինչև երեք հազար հրացան և ութ ժամում կարող էր ընկնել Իւսկիւրի վրայ, որը նա պահում էր իր ձեռքի տակ. Մակեդոնիայի, Հին-Սերբիայի և Ալբանիայի երեք քառորդի բանալին իր ձեռքումն էր: Մհամէդն այսպիսով ունէր այստեղ մի իսկական թագաւորութիւն: Բայց ինչպէս ամեն ալբանացի, լեռնային այս թագաւոր իր առնական արտաքինի տակ ծածկում էր երխայական ճաշակ սիրուն համազգեստների համար և մի բուրժուական տենչ տիտղոսների, աստիճանների և ստրկական պատիւների համար: Այս ալբանացիք, որ այնպէս քիչ են կապուած իսլամին, երբ իրանց մուսուլման են ասում, և այնպէս քիչ հաւատարիմ քրիստոնէութեան, երբ իրանց քրիստոնեայ են համարում, սարեհակների պէս վազում են դէպի այն ամենը՝ ինչ փայլում է: Կատաղի կամ ըմբոստ՝ կառավարութեան դէմ, անտարբեր թէ անպատկառ որևէ աստուծո կամ հայրենիքի գաղափարի հանդէպ, նրանք ընկնում են էկատաղի մէջ ամենափոքր զինուորական տեսնելիս: Մի ուսաղիր, մի ոսկէ դրամ, որ փայլում է, քաշում է նրանց դէպի թակարդը, և սուլթանը որպէս լաւ որսորդ՝ դիտէ այս միամիտներին սառչի վրայ քաշել: Առանց այս ինստիտուտի ալբանացի բոլոր Մհամէդները վազուց կը լինէին Մակեդոնիայի տէրերը, ինչպէս մի ժամանակ Մէհմէդ-Ալին Եգիպտոսի տէր դարձաւ:

Արդիւլ-Համիդը, որին մեր Մհամէդն սկսել էր անհան-

դըստացնել, առաջարկեց փաշայի տիտղոս, յետոյ նրան տուեց ժանդարմներխայի մէջ մի բարձր աստիճան: Ժանդարմի համադգեւտով աւազակը թիւրքական օրէնքների տրամադրութեան տակ դրեց իր հին փորձառութիւնը: Նրան յանձնարարուեց հակել Սալօնիկի վիլայէթի ապահովութեան վրայ, որը շատ հեռու չէ իր իշխանութիւնից: Ճանապարհներ փակելու արհեստին լաւ ծանօթ Մհամմէդը կարողացաւ աւազակների բոլոր խորամանկութիւններն ի դերեւ հանել: Յետոյ որպէս լաւ պաշտօնեայ, որ հոգում է իր առաջ գնալու մասին և իր ծննդավայրին մօտ լինելու համար, նա կամայ թէ ակամայ իրան նըշանակել տուեց Իսկիւրի ժանդարմներխայի շէֆ: Այն ժամանակ այս մարդը, որ իր ձեռին ունէր Բարձր-Վարդարը, բոլոր ալբանացիներին և միևնոյն ժամանակ սուլթանի ժանդարմներին, դարձաւ անսահման իշխանութեան տէր: Մակեդոնիայի մի երրորդը նրա օրէնքից դուրս ուրիշ օրէնք չէր ճանաչում: Պօստում միայն արձանագրում էին նրա կամքը: Մհամմէդ փաշան կարողում և արձակում էր պաշտօնեաներին, և երբ Իսկիւրի որեւէ նահանգապետ դադարում էր իրան դուր գալուց, նա տալիս էր նրան տասն օր երկրից հեռանալու համար:

Համբերութեամբ, առանց զարոյթի Աբդիւլ-Համիդը և Իլդիզ-Բէօսկի նրբամիտ նենգաւորները շարունակելով խոնարհուել Մհամմէդի կամքի առաջ՝ սպասում էին այն ժամին, երբ խիստ ձգուած լարը կը կտրուի: Մի գեղեցիկ օր Մհամմէդը նրանց հասուն թւաց աքսորի համար, և հոշակաւոր ժանդարմը կանչուեց Պօլիս: Նա եկաւ: Նրան չքանչաններ տուին, անուանեցին գննարալ, ոսկով ծածկեցին և յայտարարեցին զոհմեծ պետութիւնների դաւադրութեան: Նրան հասկացրին, որ ամբողջ Եւրոպան միացած՝ զլուխ ունենալով Ֆրանց-Յովսէփ կայսրը, պահանջում է կամ նրա զլուխը կամ աքսորը: Եւ եւրոպացիների վրէժխնդրութիւնից ազատելու համար է, այսպէս ասացին, որ նրան պատիւներով ուղարկում են Սիրիայի Հալեպ քաղաքը: Մհամմէդ փաշան մեկնեց առանց բողբոջելու, նկատելով՝ որ կայսրը, որի զոհն էր կարծում իրան, արժանի հակառակորդ է:

*
* *

Կալկանդեկների հանդէպ մենք հիւր ենք ըէկտաշի դէրվիշներին: Քաղաքից մի կիլօմետր հեռու, ծաղկապատ գերեզմանատան յետեւում, անտառապատ լեռների ստորոտումն է, ուր բարի դէրվիշները ծածկում են հաստատուն պարիսպների յետեւում իրանց ծառաստանները, արտերը և այգիները: Սկզբից զփուար է կարծել, թէ սրանք պատկանում են մի մուրացիկ կարգի: Արտաքուստ նրանց թերթէ-ները (վանք) նմա-

նում են պատկերներով շրջապատում բանակատեղի: Պատերի կողերին լայն բացումած խորշեր, կատարներին տամնաւոր բացումած դրան վրայ մի քանի աշտարակներ, որոնք միացած են փայտէ կամուրջով պտոյտի ճանապարհի համար: Դրան շեմքին, երբ հիւրը գալիս է ապաստան խնդրելու, խոնարհւում են սպիտակազգեստ կրօնաւորները, որոնց զլխի փաթոյթը ծէսի համաձայն տասներկու ծալք ունի:

Պարիսպների ներսում հարկերի չափ խնձորենիներ մեկնում էին իրանց ծաղկած ճիւղերը արևի վերջին ճառագայթներին: Չորս կողմում սպիտակ շաւիղներ և փոքրիկ, բարակ առուակներ, որոնք հոսում են մուգ կանաչի միջով: Այս ծառաստանի շուրջը մի փոքրիկ ագարակ, մի փոքրիկ մէշիդ, փոքրիկ քէօսկներ կոլոր և ոսկեզօծ անկիւններով, արևելքի մի Տրիանօն, որ փռւած էր վարդերի առատութեան մէջ: Ահմէդ-Ալին, եղբայրութեան շէյխը, դէրվիշների քաջան մեզ ընդունելու համար թողեց իր առջևի ամանը ելակով լի, որ նա ուտում էր, և առաջնորդեց իր հիւրերին այն քէօսկը, որ նայում է ամբողջ շինութեանը: Սոխակները, թիւրքերի այնքան սիրած «ըրլըրիւները» սկսեցին երգել. լուսատիկները թռչկոտում էին խնձորենիների տակ: Բաքան ինձ առում է. «Դու այստեղ կը դանես ալբանական խաղաղութիւնը»:

Հաջի-Բէկտաշ Խորասանին՝ այս կարգի հիմնադիրը՝ ապրում էր XIV-րդ դարում Օրխանի պալատում: Նա բարի էր նրանց համար, ում սիրում էր և անողորմ դէպի թշնամիները: Նա օրհնեց առաջին ենիչերիներին, և իր աշակերտները չորս դար շարունակ ձևի համար ենիչերիական գնդի անգամներ էին համարւում: Ալբանացի ենիչերիները իրանց երկիրը բերին սուրբ մարդու անունը: Մուսուլման ալբանացիների կէսը դարձաւ բէկտաշ: Հերձուածի կրօնաւորները այժմ միայն մի քանի դերվիշներ են իրանց թեքքէներում, մինչդեռ հետևողները գտնւում են ամեն տեղ:

Անօգուտ է կարծել, թէ ալբանացիների կրօնական խիստ թոյլ զգացմունքը ամրանում է այս կապով, միայն ալբանացին իրան աւելի լաւ «խօլամ» է կարծում, երբ նա «բէկտաշ է ուղում լինել սուրբ Բէկտաշի ձեռքի տակ», ինչպէս ուրիշները (կաթոլիկները) ս. Փրանցիսկոսի: Սատանան սրանով ոչինչ չէ կորցնում, սա մի նախապաշարմունք է աւելացրած միւս նախապաշարմունքների վրայ, որոնք կազմում են ալբանական կրօնը: Շնորհիւ բէկտաշիգմի՝ քաջ մարդիկ, որոնք չափփուտ են լեռները հրացանն ուսերին, անից գունատւում են մի նա-

պատասկ տեսնելիս, ինչպէս մի ժամանակ ինքը՝ Հաջի-Բէկտաշ Սօրաասնին:

Եւ ճաշակեցի բարայի մօտ ճալքանական խաղաղութիւնը», իմանալով թէ ինչ գնով է այն գնուած: Այս մի քանի օրավար բուրալից ու խաղախ հողաբաժնի համար քանի ճանապարհներ են արիւնով ցօղուած, որքան ճիչեր, որքան կռիւներ մի արօտատեղի սահմանին, որքան ատելութիւն! Ահմէդ Ալի-բաբան իր թեքքէի խորքերում ձեռքի մէջ պահում է ինտրիգաների թելերը: Իր երկիւղած շունչը բորբոքում է ատելութիւնները և մղումն է տալիս կռուողներին: Սակայն այստեղ՝ խաղաղութեան գրկում նա չնշում է վարդերի անուշահոտութիւնը և քաղում է ելակները:

* *

Կալկանդեկենից դէպի Պրիզըրենդ Չարդ-Դադի կիրճերով տաններկու ժամ պէտք է գնալ հերհե:

Մի զափթիէ, որ տանում էր մի գող Պրիզըրենդից Կալկանդեկեն, իր բանտարկեալի հետ սպանուել է Չարի կիրճերում: Լեռնականները ժանդարմ չեն սիրում և ատում են գողերին: Երկու դիակն էլ կողոպտուած էին. տարել էին նրանց դօտիները, շորերը և կօշիկները. մնուից գողանալը ըստ ալքանական օրէնքի գողութիւնն չէ համարւում, ահա թէ ինչու եթէ մէկի ունեցածը գրաւում է այլանացուն, սպանութիւնը դառնում է նրա առաջին պարտքը:

Վիշալը՝ թառած լեռան կատարին՝ երկու անգունդի վրայ, նայում է երկու կողմից մինչև կիրճի խորքերը, ուր ամեն ինչ պիտի կատարւի իր աչքի առաջ: Առանց մինարէի ու պարտէզների, առանց անասունների, չունենալով նոյն իսկ կաղամբի մի փոքրիկ մարդ, առանց հաճարի մի հատիկի, թագցնելով իր կանանց, որ բնական է, ծածկելով նաև իր երեխաներին, սա մի ամբարտաւան գիւղ է, աւաղակների մի որջ: Պրիզըրենդի և Կալկանդեկենի ջորեպանները, Վարդարի ձիաւոր փայտավաճառները, Կուլջօվախի հովիւները, որոնք ամառը թափառում են բարձր արօտատեղերում, նրան վճարում են ճանապարհի հարկ:

* *

Պրիզըրենդը կարող էր լինել մի օպերետային հանրապետութիւն, եթէ ալքանական խումբը այնտեղ զրամաներ չը խաղար: Ամբողջ Եւրոպական-Թիւրքիայում սրանից սիրուն և սրանից սուրախ ոչինչ չը կայ:

Պրիզըրենդում մի ալքանայի՝ Բամիդ-բէյը՝ մի օր իրան յայտարարել է քաղաքապետ: Ոչ ոք նրան չէ նշանակել, բայց և

ող որ նրա այդ իրաւունքը չէ ժխտելու Բաղաքային խորհրդի ընտրուած անդամները դիւանի լաւ տեղը լուսամուտի առաջ թողել են նրան՝ հարկ եղած հաճոյախօսութիւններով, ապա հետացել են դահլիճից։ Բամիզի խումբը սարսափելի էր. նրա հանդէպ Սիցիլիայի մաֆիան բարեգործական մի ընկերութիւն կարող էր համարուել։ Տաս տարուց ի վեր նա կառավարում է քաղաքը օրինաւոր միջոցներով, որ ձեռք էր առել ապօրինաբար։ Երբ հարկատուները ըմբոստութեան կամ վատ տրամադրութեան փոքրիկ նշան են ցոյց տալիս, նա սպառնում է կանչելու ջրակայ ցեղերը։ Նրա գլխաւոր կապերը օստրօգուբերի հետ է, զարհուրելի մարդիկ, որոնք Պրիզըրենդից մի քանի ժամ հեռու զրաւած ունեն սպիտակ Դրենի կողմից լեռնային մի գոգ, որի միակ մուտքը խիստ նեղ մի կիրճ է։

Հատ-հատ կամ խմբերով օստրօգուբերը իջնում են Պրիզըրենդ. քաղաքապետի բարձր հովանաւորութեան տակ, որի կլիենտներն են, նրանք թալանում են կրպակները և կողոպտում քաղաքացիներին։ Այս չառաքործութիւնը միշտ առանց դժուարութիւնների չէ անցնում, Կաբաչ ցեղը նրանց դէմ կատաղի մրցութիւն է վարում։ Անցեալ տարի հազար կաբաչներ զբաւել էին մի թաղը, մի քանի չարաթ պէտք էր նրանց կերակրել և կատարել բոլոր քմահաճոյքները։ Բաղաքայիք ստիպուած եղան արդարադատութիւն խնդրել Պօլսում. բայց սուլթանը միջամտեց կաբաչներին իրաւունք տալու համար։ Կաբաչների պետն էր Ռուստէմ-բէյը, որին նրանք ընտանեբար Ռուստո էին կոչում։ Տէր հարթավայրին, ինչպէս Բամիզը քաղաքին, մի գեղեցիկ օր նա յայտարարել էր, թէ «ես եւ տասանորդների տէրը»։ Այն ժամանակից նա տասանորդ էր հաւաքում առանց մի պիստոք պետական արկղը գցելու։ Նա իւրացնում էր բոլորը։ Եւ նա յոյս ունէր այսպէս շարունակել երկար։ Նա լաւ չէր ճանաչում Թիւրքիան։ Առհասարակ թիւրքական կառավարութիւնը թոյլ է տալիս, որ իրան կողոպտեն, բայց պաշտօնեաները, որոնք կայսրութեան մէջ գողութիւնից բացի ուրիշ զեր չ'ունեն, աւելի սակաւ համբերողութեամբ են տանում գողութեան մրցութիւնը։ Պաշտօնական հարկահանները՝ հալածուած Ռուստէմից, բարձր տեղերում ունէին պաշտպան գողակիցներ։ Իլդիլի և Բարձրագոյն-Դրան մարդիկ՝ այս պաշտպանները զրկուած իրանց բաժին տասանորդից՝ աղաղակ բարձրացրին։ Եւ սուլթանը թոյլ տուեց ձերբակալել Ռուստո կաբաչին, երբ նա մի օր մենակ կը գալ Պրիզըրենդի շուկան։ Ռուստոն բռնուեց և ուղարկուեց Պօլիս։

Կարաշները զէնքը ձեռներին վազվզեցին Պրիզըրենդի թաղերում:

—Տուէք մեզ մեր բէյին, ոռնում էին նրանք, յետ տուէք, թէ չէ մենք կրակ կը տանք քաղաքը:

—Ձեր տեղերը դարձէք և դուք կ'ուսենաք ձեր բէյը, պատասխանում էր միւթեսերիֆը:

—Ուրիշներին ասացէք Ստամբուլի ստերը! Ի՞նչ էք արել դուք Ռուստօին:

—Ռուստօն գնացել է ուխտ, երկու երեք ամսից յետոյ կը վերադառնայ Մեքքայից հաջի:

—Այդ էլ սուտ է! Ռուստօի համար զրօշ չ'արժեն Մեքքան և զլխի կանաչ փաթթոցը: Ալքանական սպիտակ գլխարկը միայն կը ծածկէ իր ճակատը մինչև կեանքի վերջը: Կրակը պատրաստ է, և դու շուտով կը մեռնես, ասա, ո՞ւր է Ռուստօն:

—Նա Ստամբուլումն է: Մեր տէրը—և թո՛ղ Աստուած պահպանէ նրան—մեր տէրը իր անսպառ բարութեամբ նրան տեղ է տուել իր դահի առաջ թիւվէնքչիներին մէջ (թիկնապահ):

Թիկնապահ բառը լսելիս խմբի աղաղակները դադարում են: Ռուստօն թիւվէնքչի! որպիսի պատիւ կարաշների համար: Սուլթանի անձնական պահակախմբի մէջ ընկնելու համար հարկաւոր է ամբողջ կեանքում կողոպտատներով պարապել անտառներում, կամ աղնական լինել՝ շնորհիւ ճանապարհ փակող մի քանի սերունդ նախնիների աւազակութեան: Սուլթանի պատուոյ պահակախումբը թիւքական աւազակութեան աւազակման է. Ռուստօն թիւվէնքչի! Սա շատ լաւ է!

Օստրօղուքների և կարաշների մերձաւորութիւնը բնականապէս խռովում է Պրիզըրենդի օրերը, ևս առաւել նրա գիշերները: Արեւի մայր մտնելուց յետոյ խոհեմ մարդիկ տնեցից դուրս չեն գալիս: Մենք էլ չենք իշխում զբօսանքի դուրս գալ, թէև շապկա-աղամաներ ենք, այսինքն եւրոպական գլխարկով մարդիկ: Ութ տարուց ի վեր Պրիզըրենդը սերբիական սեմինարիայի ուսուցչի կակուղ թաղեքէ գլխարկից բացի չէ տեսել և ո՛չ մի շապկա-աղաման: Մեր երեք գլխարկները տեսնելուն պէս բացականչեցին. «Ահա մեծ պետութիւնների ուղարկած մի յանձնաժողով!»

Պրիզըրենդն ապրում է այն մշտական համոզմունքով—հիւսիսային և հարաւային Ալքանիան էլ նրա հետ—որ ամբողջ Եւրոպայի համար ալքանայիների կոիւնները միջազգային քաղաքականութեան հանգուցն են կազմում:

—Սրանք երեսնաներ են! ասում է մեզ ուսաց փոխհիւսաւորը, որ առանց պաշտօնական գլխարկի երբէք դուրս չի

գալիս.—օգտուեցէք նրանց ֆանտազիայից, այլապէս երբ նկատեն իրանց սխալը, ձեզ կը հալածեն ձեր գլխարկների հետ մէկ տեղ:

* *

Մի քանի օր առաջ Պրիզըրենդ եկաւ մի նոր ոստիկանապետ: Խեղճ մարդ. իր նախորդն ստիպուած էր հեռանալ գիշերով, կառք նստել գաշտում և փախչել ինչպէս գող. մի ուրիշը նրանից առաջ քաղաքից դուրս էր եկել իր զինուած ստորադրեալների երկու շղթայի միջից, որոնք դէպի գետին էին ուղղել իրանց հրացանների փողերը, որ Ալքանիայում նշանակում է աքսոր: Այստեղ ուղարկուած բոլոր ոստիկանապետները մեկնում են երեք ամսից յետոյ. մէկը միւսի յետևից նրանք հասնում են երկաթուղով Վերիդովիչ կայարանը: Եւ եթէ դիպուածով սրանցից մէկը սովորական ժամանակից աւելի է մնում, սուլթանը նրան յետ է կանչում, կարծելով՝ որ ոչ ոք առանց իր տիրոջը դաւաճանելու չէ կարող Պրիզըրենդի աւրանացիներին դուր գալ:

Դրութիւնն աւելի ծանրացել է այն ժամանակից, երբ Բամիդ-բէյը Բամիդ-փաշա դարձած՝ ինտրիգներ է սարքում Նլղըդ-Քէօսկում թիւվէնքչիների միջոցով և խռովում է քաղաքն ու երկիրը կոիւններով և հազար ու մի «արեան» բաներով, իրական կամ մտածածին: «Արիւնը» առաջնակարգ տեղ է բռնում ալքանական դործերում: Կան «արեան բարեկամներ», «արեան եղբայրներ», «արեան խռովութիւն», մէկը «արեան պահանջ ունի» միւսից, կամ «արիւն է պարտ» իր թշնամիներին, կամ նրանք են իրան արնապարտ: Ցեղից՝ ցեղ, մարդից՝ մարդ մի մըչտական արեան կոիւ է (ժիակ) կամ արեան խաղաղութիւն (բեսսա), արիւնը ալքանական օրէնքի (աղէթ) սկիզբը և վախճանն է և միակն է, որ ճանաչուած է Դրենի ամբողջ աւազանում: Մի գողացուած ոչխարի, երկու հովիւների աննշան կռուի համար շատ անգամ ցեղերը կռուել են տաս տարի շարունակ: Քանի դեռ վերջին սպանուածի վրէժն առնուած չէ, իր ցեղի և ազգականների պատւի վրայ բիծ կայ, հէնց որ վրէժխնդրութիւնը յաղկեցաւ, պատւի բիծը անցնում է հակառակ բանակի վրայ, և այն սրբելու համար դարձեալ արիւն է հարկաւոր: Այսպէս կը շարունակուէր անվերջ, թէ հնարած չը լինէին բէսսան, որ Աստուծոյ կամ աւելի ճիշտ՝ սուլթանի դադարն է:

Ալքանիայում այն ժամանակից, երբ Արդիւլ-Համիդը սկսեց իր թիւվէնքչիները վերցնել Գեքարիայի այս մեծ երեխաներից, նրա ամբողջ քաղաքականութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հսկել ժիականների (արեան կոիւ) վրայ և միջամտել բեսսայի ժամանակ:

Սուլթանը լաւ է գնահատում այս պրետորիաներին, որոնք մի հարիւր պիսաւորի կամ մի ժապաւէնի համար գիտեն սպանել և սպանուել: Բայց նա զիտէ նոյնպէս, թէ որքան անյարմար է իր յարկի տակ առնել այս լեռնականներին, որոնք բերում են հետներն իրանց վրէժխնդրութիւնները և արեան հաշիւների խիստ պահանջները: Իր տանը խաղաղութիւն ունենալու համար նա աշխատում է հաշտեցնել իրար դէմ դուրս եկած լեռնականներին: Ալբանացիք ընդունում են Արդիւլ-Համիդի միջամտութիւնը, ինչպէս կ'ընդունէին Ֆրանց-Յովսէփի կամ Նիկօլայ II-րդ կայսրներինը, առանց զարմանքի և առանց իրանց երախտապարտ զգալու: Նրանք հաւատացած են, թէ իրանց կռիւներով խռովում են ամբողջ աշխարհը, ուստի բնական են հոսում, որ ժամանակ առ ժամանակ մարդկութիւնը հանդիստ պահանջէ և որ աշխարհի տէրերից մէկը նրանց խնդրէ, որ թողնեն թոյլ պետութիւններին մի փոքր հանդիստ չունէ քաշել:

Պօլսից ուղարկուած «արեան յանձնաժողովը» գալիս է Պրիզրենդ, Իպեկ կամ Դիակօլօ: Բամիդ-փաշան միշտ գործի մէջ է: Հեռու Սաամբուլում հաւատացած են, որ ամբողջ ըսպիտակ Դրենը նրա ճնշող ազդեցութեան տակ է: Եւ ոստիկանապետը միայն Բամիդ-փաշայի միջոցով է բերել տալիս զանազան ցեղերին համեմակը շարժան գինը, որ Արդիւլ-Համիդը վճարում է: Բայց Բամիդը պահում է բոլոր փողը իր քաղաքապետութեան ներքնատանը, եթէ ոստիկանապետը ձայն հանեց, Բամիդը նրան արտորում է: Բամիդը աւելին է անում. նա արհեստական ձեռք առաջ է բերում ցեղային վրէժխնդրութիւններ կռիւներով, սպանութիւններով և միջամտութիւններով: Դերակատարները—օստրոգուները, Կարաշները և ուրիշները նրա հետ բաժանում են արդիւնքը: Բամիդը հզօր է: Սակայն նրա իշխանութիւնը կարծես գիմում է դէպի անկում, որովհետեւ կամայ-կամայ Պրիզրենդի համբերութիւնը հատնում է: Կադմուած է «կարգի բարեկամների» մի կուսակցութիւն, որ ըսպառնում է կանչել ջոմանցիներին՝ ամենքին կոտորելու և աւամեն ինչ աւերելու համար, եթէ կարաշներն ու օստրոգուները շարունակեն կոտորածն ու աւերածը: Այս նոր «պօլիտիկանները» վճռել են իրանց բոլորը անմիջապէս սուլթանի գահի առաջ գնել: Նրանք ուղարկել են մի հեռագիր ուղղակի սուլթան Արդիւլ-Համիդին: Տասնեօրեայ օր անցնում է առանց պատասխանի, նրանք հեռագրում են երկրորդ, երրորդ, յետոյ չորրորդ անգամ: Ոչ մի պատասխան չը ստանալով՝ նրանք ընտրում են քսանհորս պատգամաւոր իրանց մեծաւեծներին, որոնք

ներկայացնում են քաղաքի քսանհզորս թաղերը: Ընտրուածները գնում, տեղաւորւում են հեռագրատանը: Նրանք նախ բերել են տալիս իրանց նարգիլէները, յետոյ կերակուրը, վերջապէս անկողինները: Այժմ նրանք այնտեղ են պառկում, որպէսզի պատասխանը շուտ ստանան: Այսպէս նրանք կարծում են անմիջական յարաբերութեան մէջ լինել աշխարհի տիրոջ հետ: Իրանց միամտութեան մէջ նրանք անկարող են իմանալ, որ Իսկիւրում նահանգապետը բռնում է բոլոր նրանց հեռագրերը: Այս օրինակիւի պաշտօնեան ինքն է ամեն օր իր կողմից հեռագիր կազմում և ուղարկում սուլթանին, նրան ասելու համար, որ իր բարեխնամ հովանաւորութեան տակ այդ վիլայէթի բնակիչները հիացմունք են յայտնում իրանց վիճակի համար: Սակայն լսում է, որ սուլթանը Պրիզըրենդ է ուղարկում մի նոր ոստիկանապետ: Սա հասնում է: Նրան դիմաւորում են անհամբեր հարցերով: Նա չը գիտէ էլ, թէ բանն ինչու՞ն է և կարծում է, թէ իրան դիմամամբ ուղարկել են գժերի մէջ որպէս պատիժ: Նրանց հետ վարւում է քաղցրութեամբ, ներողութիւն խնդրում, բայց ի զուր, չորս կողմից գոռում են, թէ նա ձեռնում է անգէտ, և սպառնում են փակել շուկան: Ալքանական որեւէ քաղաղաքում շուկան փակել, խանութների դռները գոցել նշանակում է կառավարութեան դէմ դուրս գալ: Մեր հասնելու նախընթաց օրը պրիզըրենդցիք որոշել էին փակել շուկան: Միայն ի յարգանս մեր գլխաւորների, Եւրոպայի ներկայացուցիչներին է, որ այսօր շուկան մնում է բաց:

*
* *

Ես ուզեցի ձի վարձել, գնալ Իպեկ և Դիալիօփ, բայց ձի չը ճարուեց. մէկը «կանաչի էր բնկած», միւսի ոտքն էր վիրաւորւած: «Կանգ վերցրէք», ասաց ինձ գնդապետը: Բայց ճանապարհ չը կայ, հազիւ մի շաւիղ: Գնդապետը չէ ուզում, որ ես գնամ սպիտակ Դրեն: Բամիդ-փաշան չէ կամենում, որ ես այցելեմ իր ցեղերին: Պրիզըրենդցիք չեն ցանկանում, որ ես շարունակեմ մնալ իրանց հանրապետութեան մէջ: Իսկիւրի նահանգապետը և Բարձրագոյն Դուռը վճռել են իմ առաջ ճանապարհը փակել: Այս չըկամութիւնը իր հիմունքները՝ համարեա իր մեղմացույիչ պատճառներն՝ ունի:

Չը կարողանալով այցելել Իպեկը և Դիալիօփն, մենք մնում ենք Պրիզըրենդ այնքան ժամանակ, որքան ալքանական ֆանտազիան կը ցանկանայ տանել մեր ներկայութիւնը:

Պրիզըրենդի մի թաղում հազար սերը տուն կայ Չար լեւրան կողքին կպած: Իւրաքանչիւր սերը ընտանիք ալքանացի մի տէր ունի, որ նրան հովանաւորում է՝ փոխարէն սուրբերի,

կօռ ու բէգեառի, սովորական ընծաների, տասանորդի, գողութեան, առանց հաշուելու կալուածատիրական իրաւունքը, որ մնում է որպէս այստեղի սօցիալական դաշնագրութեան (contract social) յօդուածներէի մէկը: Այսպէս մի քանի տարի առաջ Իսսակ-բէյը ուղարկում է իր որդուն՝ Պաւլիչ անունով մի սերբի մօտ նրան ասելու. «Իմ հայրը տեսել է քո կնոջը և հաւանել. այժմ ուզում է նրան, ուղարկիր»: Միենոյն ժամանակ երիտասարդը տեսնում է սերբի աղջկան, ուստի աւելացնում է. «աղջիկդ էլ կ'ուղարկես ինձ համար»: Քսանէշորս ժամ յետոյ Իսսակը հրամայում է ասել. «Դու չ'ուղարկեցիր քո կնոջը, լաւ! այժմ փոխաբէնը կ'ուղարկես հինգհարիւր ֆրանկ և քո աղջիկը իմ որդու համար»: Սերբը իր ազգականներէից պարտք վերցնելով հինգհարիւր ֆրանկ՝ տալիս է, իսկ աղջկան թաղցնում է մի քահանայի մօտ: Երիտասարդ ալբանացին գալիս է և չը գտնելով աղջկան՝ վերցնում է կնոջը: Ապա բէյը խլում է սերբի արտերը, տանում է կահկարասին, պահանջում է ահադին փրկանք, և վերջապէս Պաւլիչը ստանում է ոտքի մի այնպիսի հարուած, որ մեռնում է: Իսսակ-բէյը Պաւլիչի պատրոնն էր:

Սերբերը Պրիզրենդում ունեն եպիսկոպոս և մի օրթօղօքս սեմինարիա:

Ռուսական փոխ-հիւպատոսը պաշտպանում է նրանց. աւստրիական մի պաշտօնեայ պաշտպանում է կաթոլիկ ալբանացիներին, սակայն աւստրիական ազենտը ոստիկանապետին արած իր մի պաշտօնական այցելութեան ժամանակ քիչ էր մնացել սպանուէր պահապանի ձեռքով: Սերբերն էլ թուլածորթ չեն և ի հարկին իրանք իրանց պաշտպանել զիտեն: Բիստրիցայի ալիին մի քանի ամսից ի վեր ամեն օր կարելի է տեսնել մի պառաւ մահմէդական կին, որ ագռաւի աղաղակներ է արձակում՝ վտիտ ձեռները շարժելով, որովհետև նրա որդուն սպանել է մի սերբ: Այս սերբը ջահիլ էր և սիրուն, իսկ սպանուած մահմէդականը Ստամբուլից բերել էր դարչիլի սովորութիւններ. նրանց մէջ մի անգամ մի խանութում կռիւ սկըսուեց դանակով. մահմէդականը սպանուեց: Երկու ամիս շարունակ ոստիկանութիւնը և սպանուածի ազգականները իդուր փնդրեցին մարդասպանին. նա կարողացաւ փախչել դաշտերը. իսկ պառաւը շարունակում է վրէժնորութիւն աղաղակել:

Պրիզրենդի չրջանը՝ այս Հին-Սերբիան Հայաստանի հետ աշխարհի ամենադժբաղդ երկիրն է: Ալբանացիք իրանց լեռներից իջնելով՝ կայսերական իշխանութիւնից իրաւունք են ըստացել ապրել ի հաշիւ սերբ գիւղացիների և ոչնչացնել ամեն

ինչ: Ուզում են ջնջել այս ցեղը (սերբիական), որ կարող է օրինաւոր ճանաչել Ալէքսանդր թագաւորի (Սերբիայի), Աւստրիայի և Մօնտենեգրոյ իրաւունքները: Պրիզրենցի շուրջը ալբանական օրէնքը ամենակարող է: Քրիստոնեաները՝ որպէս նշան ստրկութեան՝ պարտական են իրանց մագերը կտրել: Նրանք իրաւունք չ'ունեն ձիով մտնել որեւէ քաղաք և ոչ էլ ձիու վրայ մնալ, երբ դաշտում պատահում են որեւէ մուսուլմանի: Ամեն տեղ նրանց գերեզմանատների պատերը հողին հաւասարեցրուած են. քրիստոնեաները այդպիսի արտասուելի կեանքից յետոյ էլ իրաւունք չ'ունեն մի խաղաղ անկիւն ունենալու:

Միտրօվիցայում Հիսսա Բօլժեաինացը յայտարարում է, թէ ինքը սպանելու է ոռոսաց հիւպատոսին, հէնց որ վերջինս համարձակուի պաշտօնն ստանձնել: Անցեալ տարի նոյն Հիսսան երեք հարիւր մարդու գլուխ անցած՝ մի օր յարձակում է Կօլաշին գիւղի վրայ, կողոպտում է և փրկանքի ենթարկում: Նահանգապետը նրան բարեկամական նկատողութիւններ է անում. Հիսսան պահանջում է փաշայի տիտղոս, որ շտապում են խոստանալ նրան: Իր որդին 1902 թւի յունիսի 4-ին ստիպում է հարթավայրի քրիստոնեաներին խնդրել սուլթանից իր ոչխարների տուրքի որոշ զեջում: Սուլթանը՝ ինչպէս և սպասելի էր՝ մերժում է. այն ժամանակ ալբանացին պտտում է քաղաքը՝ արգելելով նրա ելքն ու մուտքը: Քաղաքը սովից տանջուեց՝ ինչպէս պաշարուած:

Սպանութիւններ, առեանդումներ, արիւնահեղ արշաւանքներ, ահա Հին-Սերբիայի ամենօրեայ քրօնիկը: Թիւրքական իշխանութիւնը օժանդակում է այդ բոլորին: Մի խեղճ սերը աղջիկ հարիւր յիսուն օրից ի վեր բանտումն է այն պատճառով, որ նա գիմաղրել էր մի բէյի, որը փախցրել էր այդ աղջկան հէնց վերջինիս հարսանիքի ժամանակ: Իր ազատութիւնն ու իր նշանածը վերստանալու համար նա միայն մի հնար ունի — զիջել բէյին: Քեաղիմ աւագակը՝ ահա երկու տարի է՝ ինչ ապրում է որպէս պարագիտ ի հաշիւ երեք գիւղերի, որոնց նա սարսափի տակ է պահում և փրկանքի ենթարկում: Գիւղացիները բողոքեցին, թիւրք նահանգապետն ուղարկեց ժանդարմներ, Քեաղիմը նրանց հրաւիրեց մի օրգիայի, որ կազմուեց քրիստոնեաների զինով, պաշարեղէնով և կանանցով:

Միտրօվիցայում երկու եղբայրներ, երկուսն էլ ոստիկանական սպայ, մանում են մի քրիստոնէի տուն, ուր կատարում է հարսանիք. նրանք ատրճանակներով սպանում են այնքան մարդ, որքան կարող են և բռնաբարում են կանանց. սա այս

երկրում հանաք է՛ Այսպէս է մի հատիկ օրուայ քրօնիկը՝
 թիւրքերը վճռել են այս զաշտում ջնջել քրիստոնեայ ազգա-
 րընակութիւնը...:

ԺՕՐԺ—ԳՕԼԻՍ

(Թարգմ. Ա. Ա.)